

TOMPA ANDREA

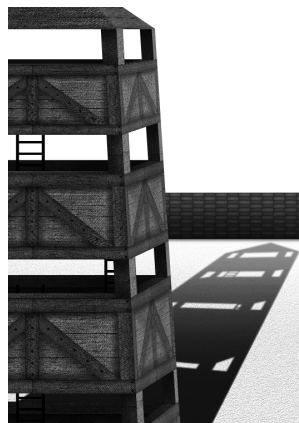
„ZSIDÓNAK TEKINTENDŐ VAGYOK”

Janovics Jenő mentesítési iratai

*...olyan zsidótörvény nem jöhet, amely alól te kivétel ne légy...
(KISS FERENC LEVELE JANOVICS JENŐNEK)*

Jelen dolgozat Janovics Jenő mentesítési iratait vizsgálja a levéltári hagyatékban, és kísérletet tesz ennek kontextualizálására.¹ Teljes mértékben asszimilált zsidóként, aki 1895-ben kikeresztelkedett, és tevékenysége, családi állapota miatt Janovics 1940-ben a második bécsi döntést követően többszörösen is mentesülne a törvények alól, mégis több mint száz oldalra rugó dokumentumai is tanúskodnak arról, hogy az üldözés és faji törvények előtti megkülönböztetés végül őt is elérte. A faji törvények célja a megkülönböztetés, kiszorítás, a megjelölés: előbb a nyilvánosságból, a társadalmi szerepekből, a tulajdonból szorúlnak ki a törvény szemében zsidó származásának minősülő emberek, végül magából az egzisztenciából is. Ezt a folyamatot valamelyest tükrözik a levéltári anyagok is Janovics esetében. A hiány, az, amiről a levéltári anyag nem igazít el, azonban szintén beszédes. Dolgozatom a Mentésítési iratok a zsidótörvények alól (okiratok, kérvények, nyilatkozatok) 1940–1944, g., 112 f. címen az Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai könyvtárában Janovics Jenő-hagyatékában² megtalálható dokumentumokra támaszkodik elsősorban.

Hogy milyen küzdelem rajzolódik ki abból a négy évből, amikor Észak-Erdély ismét Magyarország része lesz, egy olyan alkotó pályáján, aki három évtizedig a Nemzeti Színházat, illetve ennek utódintézményét igazgató színész-rendezőként, valamint a magyar filmgyártás fontos

Janovics karrierje tükrében talán van némi groteszk jellege: a magyar filmgyártás legendás alakjának filmes üzemvezetői bizonyítványt kell szereznie, hogy kamarai tag lehessen...

alakja is volt, és immár kissé tétlenül, nyugdíj nélküli nyugdíjasként 1940-ben ismét egy új világban találja magát, új törvényekkel és lehetőségeinek fokozatos, végül radikális beszűkülésével – ennek a folyamatnak a megrajzolása hozzásegíthet nemcsak az észak-erdélyi holokauszt, de a magyar (és erdélyi) társadalom lehetőségeinek és működésének megértéséhez, és nem utolsósorban betekintést nyújt a kor jeles színházi embereinek viszonyai közé.

A mentesítési iratoknak két nagy csomópontja van: Janovics egyrészt azt kényszerül bizonygatni, hogy az első, második és harmadik zsidótörvény alól mentesül mint „nem zsidó”, illetve hogy kisebbségiként a huszonekét éves „román uralom alatt” mint magyar helytállt, tevékenységével szemben erkölcsi kifogás nem emelhető.

Leveleiben Janovics arra kényszerül, hogy mind saját tevékenységét és magatartását bizonygassa, illetve a magyar szellemi élet nagyjaira hivatkozzon, akik tevékenységét, a korabeli szóhasználat szerint helytállását igazolják. Ez a helytállás elsősorban kisebbségi magyarként való helytállást jelent. A morális helytállás bizonyítékai nemcsak különböző szervezetek, intézmények és hitelt érdemlő emberek, közéleti személyiségek támogató levelét jelenti, amelyek/akik nyilatkozatot adnak ki számára, hanem saját tevékenységének is részletes ismertetését várják el az egykori igazgatótól. Janovics arra kényszerül, hogy egy morális kérdést, saját helytállását – melyet olykor a *nemzethűség* kifejezéssel ír le – neki magának kelljen bizonygatnia, továbbá kérésére mások igazolják és sorolják elő ezt igazoló érdemleges tetteit, magatartását, működésmódját.

Elsősorban az 1919-ben a román adminisztrációnak átadott Nemzeti Színház ügye, a későbbi, általa igazgatóként meghatározott műsorpolitika és működési módok, a román hatalmi berendezkedéssel való konfliktusok, a kisebbségi magyar kultúrában, közéletben, egyházi és politikai életben való részvétel jelentik és bizonyítják nemzethűségét és helytállását.

Janovicsnak a második bécsi döntést követően megőrzött levéltári anyagaiból, levelezéséből, publikációból először is az rajzolódik ki, hogy az egykori színigazgató és filmes szakember ismét társadalmi szerepvállaláshoz szeretne jutni. Elsősorban megint színigazgató kíván lenni a „kis magyar világban”, azonban rövidesen szembesül azzal, hogy ez nem lehetséges. Másodsorban filmes megbízásokat kap (és kapott is még Magyarországról 1940 előtt is), és szeretne tevékeny maradni filmesként is. Harmadsorban – és erről már nyomban a határok újrarajzolása után döntenie kell – vagyonát a zsidótörvények miatt valahogyan mentenie kell. Miután azonban szembesül azzal, hogy fokozatosan mindenhonnan kiszorul, tehát szerepet nem kaphat, megpróbál nyugdíjhoz jutni. Színházi és filmes kamarai tagságához szinte a végsőkig ragaszkodik. Végül pedig már mindenhonnan kiszorul, amikor már élete forog kockán, és menekülnie kell, pusztán már a zsidótörvények alól szeretne mentességet kapni. Végső fizikai menekülése lakhelyéről, Kolozsvárról és a mentesítő határozat iránti utolsó kérelmének intézése időben egybeesik. A mentességet ugyan megkapja, de életét nem ez a határozat menti meg.

Ahogy Michel Foucault fogalmaz, az archívum azt tartalmazza, ami ki-mondható, amit a pillanatnyi hatalmi szerkezet megenged kimondani: „Az archívum mindenekelőtt annak törvénye, amit ki lehet mondani, a kijelentések mint egyedi események megjelenését irányító rendszer.”³ Ugyanakkor a hatalmi struktúra nemcsak megenged valamit kimondani, hanem éppenséggel ki-mondásra, vagyis beszédre kényszerít. Janovics, mint látni fogjuk, számos olyan

tevékenységét kell bizonygassa, amit egyéb körülmények között (például kisebbségként való helytállása és nemzethűsége) nem volna tiszte szavakkal bizonygatni, hiszen tettei, tevékenysége magukért beszélnek. Másrészt számos olyan személyes, lelkiismereti vagy szenzitív adat is hatalmi kimondatás kényszere alatt áll, mint például hitbéli kérdések vagy egy körülmételés időpontja.

A levéltári anyagban azonban hiányzó történetek is bőven vannak. Hogy miért vonják vissza Janovics színházigazgatói megbízatását a bécsi döntés után; hogy ki és milyen módon segít majd a menekülő Janovicsnak (feleségével együtt) a végső menekülésében, az itt, ebben az archívumban nem kimondható – és mert Janovics túlélését és Budapestről való hazatérését követően rövidesen meghal 1945-ben, egyelőre nem ismert.

Dolgozatomban szeretnék képet alkotni arról, Janovics meddig és milyen mértékben vehet részt a nyilvánosságban, és pontosan melyikben (magyarországi, illetve erdélyi), valamint milyen módon és érveléssel intézi saját mentesítésének ügyét, kinek a segítségére, támogatására számíthat. Továbbá megvizsgálom azt is, hogy mindezzel párhuzamosan hol jelenhet meg a neve, hol kényszerül álruhába, hol tesznek, vagy nem említést munkásságáról, egyszóval felvázolom a nyilvánosságból való kizorolásának történetét is.

A Janovics Jenő mentesítési iratai két nagyobb csoportba sorolhatóak: egyrészt okiratok, bizonyítványok, anyakönyvi kivonatok, keresztlevelek, tanúsítványok, igazolások, amelyeket hatóságok állítottak ki Janovics Jenő számára (számos okiratnak több példánya, hiteles másolata, esetleg fordítása is megtalálható), másrészt Janovics hatóságokhoz írott levelei és némely esetben a hozzájuk csatolt támogató nyilatkozatok. Az iratokat időrendben, keletkezésül (illetve keltezésük) szerinti kronológiába helyezem, hogy könnyebben ráláthassunk arra a majdnem másfél századot felölelő dokumentációra (a szülők, illetve felesége szülei és nagyszülei anyagai ennyit ölelnek fel), amely anyag összegyűjtésére, kimondására ez a történelmi helyzet kényszerítette. Számos olyan forrás van azonban, amelyet csak innen, Janovics tollából vagy szavaiból ismerhetünk; így forráskritikai szempontokat bizonyos dokumentumok nem állnak ki, hiszen más dokumentumokból ezen állításokat nem tudjuk megerősíteni. Az egyes dokumentumok funkcióját, jellegét kurzívval jelölöm, ha az adott dokumentumnak címe, azt nagybetűvel, ha csak funkciója, kisbetűvel.

1940 előtti iratok

■ Legkorábbi irat a kolozsvári Nemzeti intendánsa, Bölönyi József kézírással kiállított *Bizonyítványa*, amely 1900. június 15-én kelt. Az okirat azt igazolja, hogy Janovics az igazolás kiállításakor már öt éve a Nemzeti szerződött színésze, aki mint rendező a „reá bízott feladatokat becsvággal, szorgalommal, lelkiismeretesen és mindenekfelett imponáló nagy szaktudással végezte”, amiért a vezetőség dicséretére rászolgál. Az iraton minisztériumi felülbélyegzés látható. Ez a korai okirat is a helytállás és a nemzeti színházi szolgálat bizonyítékaként használható majd fel 1940 után.

Egy irat és annak hiteles másolata 1919 januárjából származik: Kolozsvár polgármestere 80 000 korona hadisarcot ró ki Janovicsra egy román királyi katona hozzátartozóinak megfizetendő. Ez az irat szintén a helytállás indoklása-ként kerülhetett ide, mint annak bizonyítéka, hogy az új román adminisztráció anyagilag is elnyomóként viselkedik a város módos polgáraival.

1924-ből származik – és ismét majd csak 1940-ben lesz igen hasznos – a Magyar Párt Intéző Bizottságának az *igazolása*, miszerint: „A Magyar Párt a romániai magyar nemzeti kisebbség képviselőjében elismeréssel jegyzi föl Igazgató Úr fáradhatatlan, fényes tehetséggel párosult munkásságáért a nemzet háláját...”. A levelet Janovics harmincéves működésének üdvözlésére küldik, szintén a helytállást bizonyítandó.

Az ún. első zsidótörvény (1938) meghozatalának évéből származnak Janovics első igazoló iratai, Vásárhelyi János református püspök *Hivatalos nyilatkozat* elnevezésű írása. Ebben a püspök kiemeli Janovics több évtizedes hűségét a református egyházhoz, a terhek hordozását, jótékonyági munkáját, az egyház adakozó szívű pártfogójaként írva le az akkor már nem igazgatóként működő művészt. Janovics nemcsak az egyház, de az egyházi iskolák támogatója is, fogalmaz a dokumentum. „...emelkedett szellemű tevékenységével egyházunk részéről hálát és elismerést érdemel ki.” Janovics ekkor 1938-ban ugyan Romániában van, de szándékában áll Magyarországra telepedni, illetve erről Kiss Ferencsel is levelezik (lásd alább), így vélhetően a püspöki nyilatkozat Magyarországon lehet majd hasznos számára. Később erre többször hivatkozik majd, mellékletként felhasználja, amikor mentességet próbál szerezni.

Ahogy Kemény János visszaemlékezik, „a bécsi döntést megelőző két esztendő már felmutatta a kultúra, irodalom és színház területén dolgozó ember számára azt az újabb feladatot, amit vállalnia kell: a zsidóságellenes támadások kivédését”.⁴

Ugyancsak 1938-ban Janovics kap egy kifejezetten *nemzethűségi igazolást* az Országos Magyar Párttól; ezt bizonyára elsősorban magyarországi munkái, megbízásai teljesítéséhez tudta felhasználni. A Szegedi Szabadtéri Játékokon Janovics már 1936-ban részt vesz, majd felajánlja vezetői szerepét, melyet el is fogadnak.⁵

1940

■ Már a második bécsi döntést követő, 1940. december 21-i keltezésű az Országos Magyar Párt elnökségének *Igazolása*, melynek értelmében Janovics „politikai magatartása nemzethűségi szempontból kifogástalan volt”.

A romániai magyarság reprezentatív szervezete, a Magyar Párt rögtön a második bécsi döntés híre után, 1940. szeptember 4-én megbízza Janovics Jenőt, hogy vegye át a kolozsvári színház igazgatását. Ezt követően, alig három nap múlva, 7-én vissza is vonják tőle a megbízást. Erről a mindössze háromnapos átvételről más forrásból egyelőre nem tudunk tájékozódni; azok az okok, amelyek ide vezettek (vagyis a megbízás visszavonásához) talán le sem íródtak. Az bizonyos, hogy a kolozsvári Nemzeti Színház élére Erdély ún. visszatérése után Budapestről irányított vezetőt akartak kinevezni; Erdély önrendelkezése és a Magyar Párt döntése „helyi” döntés lett volna, amelyet vélhetőleg az anyaország (illetve a zsidótörvények) megvétőztak.

Tudható a sajtóból, hogy Cselle Lajos,⁶ a színészkamara főtítkára már 1940. szeptember 24-én Kolozsvárra érkezik, hogy felvilágosításokat adjon arra nézve, ki és milyen feltételekkel lehet a Kamara tagja, azaz hogyan kell és lehet végrehajtani a színházban a zsidótörvényeket.⁷

Érdemes megemlíteni, hogy Janovics Jenő nem vesz részt az 1941-ben megalakuló Concordia Zsidó Színház munkájában (melyet közeli színésze, munkatársa, Fekete Mihály vezetett), s amelyet a magyar színházból kizárt társulati tagok

alakítanak meg. Talán mivel Janovics holtáig nemzeti színházi igazgatóként tekintett magára, és asszimiláltként, korán kikeresztelkedettként nem azonosult zsidóságával (illetve őt magát 1940-ben nem is taszíthatják ki a színházból, hiszen akkor nem tagja), a „kitaszítottak színházában”⁸ nem vállalt feladatot.

1941

■ Kolozsvári illetőségi *Bizonyítványát* 1941. augusztus 12-én állítják ki számára, mely (magyar) állampolgársági bizonyítványához szükséges.

A Magyar Filmiroda „hazafias köszönőlevelet” küld Janovicsnak azokért a filmes munkálatokért, amelyeket a magyar honvédségről, a „hazatért vidékekről és népeiről” készített.

A 7.720/1939-es M. E. sz., „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló”⁹ rendeletének következményeként Janovicsnak egy kétoldalas *személyi lapot*, „értelmiségi munkakör alkalmazottakról” elnevezésű nyomtatványt kell kitöltenie (keltezés: 1941. szeptember 17.). Ezen személyes adatain, áttérésének dátumán, házastársa adatain, szülei és nagyszülei nevén kívül „legközelebbi zsidó felmenője” adatai is szerepelnek. Ezen a lapon szerepel az a kitétel, hogy az 1939: IV. tc. 1. § (az ún. második zsidótörvény) értelmében *zsidónak nem tekinthető személy vagyok* (aláhúzva). A nyomtatványhoz csatolt okiratok: keresztlevél és házassági bizonyítvány. Keresztlevelének hiteles másolata szintén az iratcsomóban található.

Egy érdekes (és félrefordított) irat 1941-ből származik, Janovics ún. *Nemzetiségi bizonyítvány hitelesített fordítása* román nyelvből (az eredeti román nyelvű irat nem hiteles másolata is megtalálható ebben az anyagban, 1925-ben állította ki a polgármesteri hivatal). Ennek értelmében Janovics Jenő és felesége román nemzetiségű, „mert a román nemzetiség megállapítására vonatkozó rendelet 53. és következő §-ai utasításainak értelmében felfektetett nemzetiségi könyvben be vannak írva a 63. sz. »J« alatt”. A 1924/724-es törvény voltaképpen állampolgársági törvény, a fenti dokumentum tehát nem a nemzetiségi hovatartozást, hanem a román állampolgárság birtoklását jelentette.¹⁰

Hatósági erkölcsi bizonyítvány hiteles másolata, melyet kamarai tagságához használt fel.

1942

■ Az ungvári izraelita hitközség születési anyakönyvéből származó *kivonat* tartalmazza az ismert adatokat, a születéskor segédkező bába nevét, a körülmételést végző személy nevét és az esemény időpontját. A pecséten ez olvasható: „Rabbiság, mint neológ izr. anyakönyvi hivatal”.

1942. április 14-én kelt az a (cím nélküli) *nyilatkozat*, amelyben Janovics két tanú előtt kijelenti, hogy a kolozsvári színpódium épületében a mozgófénykép-előadások bevételét a színház fenntartására fordította. Ez a nyilatkozat kulcs szerepet játszik majd a mentesítési iratokban és levelezésben: kisebbségként való helytállását, a személyes vagyon feláldozásának bizonyítékát szolgálja. Mindez különösen fontos annak fényében, hogy az antiszemita törvények és a propaganda a zsidóságot mint gazdasági nagyhatalmat láttatták. Janovics Jenő „legendás vagyonának” mértéke nem teljesen, vagyis számszerűen ismert; elolvadásának története annál jobban.¹¹

Janovics *keresztlevelének* másolata.

Kolozsvár polgármestere által kiállított *Tanúsítvány* 1942. május 2-i keltezéssel, amelynek értelmében Janovics a vonatkozó (második zsidó)törvény értelmében nem tekinthető zsidónak.

Helyhatósági bizonyítvány nem hitelesített másolata, amely igazolja, hogy Janovics 1935. augusztus 30-tól 1940. augusztus 31-ig és ezen az időponton is túl kolozsvári lakos volt, jelenlegi lakása Petőfi utca 16. sz. alatt van (állampolgársági bizonyítványhoz felhasználható irat).

Bizonyítvány 1942-ből: Mozgófényképüzemi Üzemvezetői és Gépkezelői Országos Tanfolyam üzemvezetői szakvizsga, jeles eredménnyel. Erre a bizonyítványra Janovicsnak a kamarai felvétel miatt lehetett szüksége. Janovics karrierje tükrében talán van némi groteszk jellege: a magyar filmgyártás legendás alakjának filmes üzemvezetői bizonyítványt kell szereznie, hogy kamarai tag lehessen; hogy ezt pontosan hogyan szerezte, nem ismert.

1943

■ Egy kéziratos kolozsvári nemzeti színházi 1943/1076-os *Hirdetmény* közli a színház tagjaival, hogy a miniszter hozzájárult ahhoz, hogy a Nemzeti tagjai az Állami Színházak Nyugdíjintézetébe felvéttessenek. Vagyis: a kolozsvári színház tagjai nyugdíjra jogosultak lehetnek.

A belügyminisztérium által kiállított eredeti *Állampolgársági bizonyítvány* 1943. október 9-i keltezéssel, Janovics Jenő kolozsvári lakos számára.

Nyugdíjra való jogosultság ügyében írt *levél*. A fenti nyugdíjhatározatra való tekintettel Janovics is nyugdíjért folyamodik – bár majdnem a határidő lejárta előtt. Hogy miért vár eddig, nem tudni. Nyugdíj iránti kérelme több beadványban is szerepel, melyet a „Nagyméltóságú Minister Úrnak” címzett (gépirat). 1943. december 21-én kelt, kétoldalas (sok mellékletet tartalmazó) levelében kéri a nyugdíjat, amelyet többféle indoklással támaszt alá. Egyrészt 35 év szolgálati időre hivatkozik, másrészt nemzethűségére, melyhez igazolásokat csatol prominens személyiségektől. Harmadrészt az 1941/1220-as M. E. sz. rendelet alapján is kérheti nyugellátását, arra hivatkozva, hogy a román hatóságok *öt ízben* (kiemelés Janovics Jenőtől) szólították fel a hűségeskü letételére átiratban, jegyzőkönyvben és szóbelileg, melyet ő mindannyiszor megtagadott. Végül a magyar állammal 1913-ban kötött szerződésére hivatkozik. A kérelemben Janovics a román államnak tett hűségeskü megtagadásának részleteit is leírja. Janovics kifejti, hogy amennyiben felesküdt volna a román államra, fizetésre lett volna jogosult, és megmarad a színház művészeti vezetőjének (ebből következően nyugdíjra is jogosult lett volna). Janovics arra is kitér, hogy a hűségeskü megtagadása tette lehetővé a „magyar színház fennmaradását Erdélyben a megszállás éveitől”. Végezetül elmondja, hogy mindössze 23 pengő 70 fillér nyugdíjjarulékot kap jelenleg az Országos Színészegyesülettől. Hogy végül megkapta, vagy sem a nyugdíjat, ezekből az iratokból nem derül ki.

1945-ből származik az a levele (nem tartozik a mentesítési iratokhoz), amelyben Janovics így fogalmaz: „a fasiszta magyar kormány 44 évi szolgálat után minisztertanácsai határozattal megvonta a nyugdíjat azért, mert 1918–19-es forradalmi megmozdulásnak egyik vezető részese voltam, alelnöke voltam az erdélyi Nemzeti Tanácsnak és elnöke a Jászi-féle radikális polgári pártnak és így szélsőbaloldali

politikai magatartásom és »nem árja« származásom miatt nemcsak a színház igazgatói székéből dobtak ki, hanem minden nyugdíjamtól megfosztottak.”¹²

Kamarai tagság: felvétel és kizárás

■ A művészeti kamarák, köztük a színházi és filmkamara 1938-ban kezdi meg működését,¹³ voltaképpen az ún. első zsidó törvény (1938) folyományaként, amely törvény „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szövegezt, vagyis a zsidók kiszorításáról az egyes szakmákból, továbbá a törvényben előírt arányszám betartását eredményezte.

Janovicsnak, akár színházi, akár filmes területen kívánt együttműködni a magyar állammal, szüksége volt kamarai tagságra, enélkül semmilyen módon nem dolgozhatott.

A kamarai felvételhez az alábbi bizonyítványokat kellett benyújtani (ezeket többek közt egy Janovicsnak címzett *levél* alapján is megtudhatjuk, amely felsorolja, mint pótlandókat): születési, áttérési, házassági anyakönyvi kivonat, magyar állampolgársági és erkölcsi bizonyítvány, valamint tagdíj és okmánybélyegek.

1941. augusztus 26-án kelt az az *értesítés* (aláíró szintén Kiss Ferenc, a filmfőosztály miniszteri biztosa, akivel Janovics színészként dolgozott, pár évvel korábban Szegeden is), amelyben a filmművészeti főosztályának bizottsága Janovicsot felveszi a művészeti ügyvezetők szakcsoportja B. mozgóképszínházi alcsoportjának tagjaként, „kizárólag műsorkötési jogosultsággal”. Az értesítés tájékoztat a jogkörökről is.

Ugyancsak felveszik az előadó-művészeti szakcsoportba is (akkor már a két kamara külön működött), erről szintén Kiss Ferenc *értesíti* 1941. október 16-án.

1944. március 31-i *levél* az adminisztratív ügyintézés személytelen hangján tájékoztatja Janovicsot, vagyis a „t. Címet” a megfelelő rendeletre való hivatkozással, hogy az 1220/1944-es M. E. sz. rendelet értelmében¹⁴ a kamarai névjegyzékből törölték, „mert a hivatkozott rendelet 4. § értelmében zsidónak tekintendő, és az 5. §-ban megállapított kivétel fennforgását nem igazolta.”

Személyesebb hangú, kolozsvári lakására címzett *levél* (a borítékon lévő bélyegző: 1944. április 21.) tájékoztatja arról, hogy a kamarából kizárták. „Nehéz kötelességet teljesítettem, amikor ötvenéves színházi múlt, a magyar színházi kultúra érdekében kifejtett áldozatos és nemes munkásság befejezésekként a kiközösítő határozatot meghoztam. A törvény pontosan körülírta feladatomat, s nem állott módomban ennek az öt évtizednek érdemeit mérlegelni.”

1944

■ Az 1944-es évben már csak olyan levelek születnek, amelyek a harmadik zsidótörvény alóli mentességet kérelmezik.

Az egyik legfontosabb *levél*, újabb miniszteri beadvány már 4 oldalas, 1944. április 15-én kelt. Ez ekkor már nem a nyugdíj kérelemmel foglalkozik, hanem azzal, hogy törölték a kamarai jegyzékből, mert az 1920/1944 rendelet alapján, ahogy fogalmaz, „zsidónak tekintendő vagyok”. Janovics azért írja a beadványát, mert a határozat kézbesítésétől 15 napon belül fellebbezhet. A négy, írógéppel sűrűn teleírt oldalon keresztül ezt a nemzethűséget bizonyítja tanúkkal. Janovics nem kevesebbet tesz, mint első tanújának a (nyilas) Kiss Ferencet, „a Színművészeti Akadémia kiváló igazgatójának és a Színművészeti Kamra

illusztris elnökének” róla szóló bizonyágtételét idézi.¹⁵ Mint ismeretes, Kiss Ferenc a Nemzeti Színház vezetését 1944 októberében veszi át Szálasi Ferenc megbízásából; a háború után háborús bűnösként elítélték. Kiss Ferenc éppen annak a kamarának volt az elnöke, amely Janovicstól kizárta, ő szignálta felvételét.

Janovics a következőket idézi Kiss Ferenc 1937-ben kelt leveleiből: „»Engedd meg, hogy köszönetemet fejezzem ki azért, hogy szeretett iskolánkkal olyan gonddal foglalkozni kegyeskedel. Azok a kiváló eredmények, amiket Te a magyar színházi kultúra érdekében Isten segítségével hosszú esztendőkn keresztül produkáltál és még fogsz produkálni, természetesen tartom, hogy kiváló elődömet (Ódry Árpádot), legjobb barátaim egyikét arra készítették, hogy értékes munkásságot iskolánk számára gyümölcsöztessen. Én, az utód szeretnék nyomdokán haladni, s ha te ebben segítségemre akarsz lenni hálás köszönetemmel kívül – remélve ügyünk sikerét –, az intézet növendékeinek szeretete jut. Szeretném, ha sikerülne visszaállítani az egy éves rendezői tanfolyamot, és ezenkívül a filmen való játszás oktatás se feledkezne meg a tanrendben (sic!). Most 3-án tárgyalok ebben az ügyben a minisztériumban, és elképzelhető legnagyobb örömmel hozlak javaslatba. Személyes örömmel is engedj kifejezést adnom, hogy Pestre jössz végleg a legszerencsésebb gondolatnak tartom. Te, a világ nagy vándora, te, Rád fér ám egy kis nyugalom. Itthon, »mi nálunk«. Hozzon Isten! Addig is arra kérlek, hogy régi szeretetedet ne vond meg tőlem, én mindig szeretettel, tisztelettel és nagy-nagy becsüléssel gondolok rád, igaz barátod.» Budapest, 1937. június 1, Kiss Ferenc, SK.« Amikor aggodalmamat fejeztem ki, hogy származásom talán akadálya lehet annak, hogy a Film-akadémia megszervezésében részt vegyek, Kiss Ferenc elnök úr ezekkel nyugtatott meg. »Olyan zsidótörvény nem jöhet, amely alól te kivétel, ne légy!«

1938. február 8-án pedig ezt írta nekem Kiss Ferenc Úr: »Meghatott az a rendkívüli küzdelem, amit te egész életedben a mi kultúránkért a legveszélyesebb területen a magad helyzetével és életével nem törődve, herkulesi erővel lefolytattál. Aki ezt nem érti meg, azt nem tartom embernek, és most, amikor elkívánczol onnan, mint aki a legbecsületesebben teljesítette kötelességét és ezért a legszerényebb elismerését kéred hazádtól, nagyon szerény vagy. Aki viszont ezt nem érti meg, az rossz ember, az gonosz ember. Igaz magyar szívvel és becsülettel hívlak. Gyere fel! Én nem tágítok mellőled. Még egyszer mondom és írom: Gyere fel! Nem elhamarkodott hirtelenedésből, írom én ezt, sokszor átgondoltam helyzetet, még egyszer ismétlem, szívemmel, lelkeimmel melletted vagyok, ami tőlem telik, mindent megteszek érted, kiállok, ahogy eddig is megtettem. Szeretetből, meggyőződésből és igaz ragaszkodásból. Már csak a magam önző voltára is gondolok, minden más érvektől eltekintve, legalább lesz barátom, akihez minden dolgaiban tisztelettel és szeretettel fordulhatnék. Kiss Ferenc SK.«

A továbbiakban a vallásos intézmények fenntartásáért tett erőfeszítése igazolására ismét Vásárhelyi János püspök „tisztá keresztényi hitből” származó erőfeszítéseinek és „rendíthetetlen” nemzethűségének igazolására.

Hogy a román hatalom üldözése elől az „örültek házába” kellett menekülnie, ehhez szintén tanúkat hív – Dr. Pap Antalt, nyugalmazott pénzügyminiszteri államtitkárt. A volt igazgató megemlíti, hogy 1919-ben Budapestről felajánlották neki a Nemzeti Színház igazgatói székét, és erre Pekár Gyula a tanúja. Ezt követően Klebelsberg gróf szólította fel, hogy vegye át az újjászerveződő szegedi színház vezetését, amelyet szintén elutasított, és „nem hagytam el őrhelyemet.

Erre a küzdelemre azonban ráment egész vagyonom. Nem sajnáltam. Szép harc volt. Nemzeti harc. Megérte. 1933-ban azonban nem bírtam tovább anyagilag.”

Levelét azzal zárja, hogy április 24-én lesz 50 éve, hogy a magyar színészet szolgálatában áll. Fájdalmas volna számára, 50. évfordulón „kitaszítának abból a közületből (sic!), amelyért egy életet áldoztam keresztényi hittel és nemzetemhez való alázatos hűséggel. Levele a kamarai tagság helyreállításának kérelmével zárul.

Jól látható, hogy Janovics nem tehet mást, mint a kor nyelvezetét, hatalmi elvárásait és játékszabályait figyelembe véve küzd helyzete, szakmai élete elismeréséért, státusa visszanyeréséért.

Önéletrajz gépiratban (évszám nélkül), sűrű gépelésű, nagy alakú oldal. Az első sorban leszögezi, hogy református vallású, zsidó származásáról nem tesz említést, megkeresztelkedésének időpontját sem említi. Hangsúlyozza édesapja, Janovics Mór 1848-as szabadságharcban való részvételét. 1895-ban szerződtette a kolozsvári Nemzeti Színház, azóta él Kolozsváron. Az önéletrajz fókuszában a kolozsvári színházi és filmipari szolgálat, helytállás, a román megszállás alatti magatartás, illetve személyes anyagi áldozata áll. Hangsúlyozza, hogy 1919 után minden tevékenységéről tájékoztatta a magyar államot. Az erdélyi intézményi tagságainak felsorolása, intézményekben való alapító tagként való együttműködése fontos része az önéletrajznak. Hangsúlyozza továbbá a 30-as évek végétől tett filmes szolgálatait a magyar államnak, a *Kelet felé* című film (amely Észak-Erdély visszatérést mutatja be) kapcsán készített útvonalterveket. Negyvenhat éve él Kolozsváron, zárja az önéletrajzot, amely elsősorban nemzethűségét bizonyítja.

A harmadik, 1944. május 11-i kolozsvári keltezésű *levél* a miniszternek akkor íródik, amikor a városban már felállították a gettót; erre május 3-án kerül sor, és egy hét alatt be is fejeződik. Addigra gyakorlatilag minden zsidó származásúnak nyilvánított személyt begyűjtöttek, mintegy 16 148 embert. Hogyan miként tartózkodhat Janovics Kolozsváron ekkor, anélkül hogy (még mentességet még nem kapva) ne volna veszélyben, nem ebből a levélből válaszolható meg. Ez a levél kifejezetten a „zsidókra vonatkozó rendelkezések” alóli mentesítést kérelmezi. A levél elején a személyes életrajz (a korábbiakhoz képest) új adaléka, hogy a Honvédelmi Minisztérium almanachja szerint édesapja részt vett az 1848-as szabadságharcban, „tehát nem volt beszivárgó”. A *beszivárgó* kifejezés a korabeli antiszemita nyelvet tükrözi.

Végül pedig 1944. június 21-én is ír egy rövid *levelet* a miniszternek. Ekkor már a vonatok nemcsak kigördültek Kolozsvárról Auschwitz felé, de megérkeztek, sokan elpusztultak. A levél azt a látszatot kelti, hogy Janovics még mindig Kolozsváron tartózkodik ekkor.

Janovics egy utolsó nagy erőfeszítést tesz, hogy a magyar kulturális élet legnagyobb, feddhetetlen neveit mozgósítsa, hogy mentességet szerezzen. Egy olyan városból címzi levelét, ahol már gyakorlatilag abban a pillanatban csak rejtőzködő zsidó származású emberek lehettek.

Janovics egy dr. Palásthy Ferenc miniszteri biztos által kiállított *Igazolványt* kap (kelt 1944. június 24-én), amely úgy fogalmaz, hogy a Petőfi utcai címén „családjával együtt bent maradhat. Nevezettre és családjára nem vonatkoznak a zsidók lakásügyi és mozgási korlátozására vonatkozó intézkedések. Ez az igazolvány nem mentesíti nevezettet a megkülönböztető jelzés viselése alól.” Arról nincs ismeretünk, hogy Janovics végül bármikor viselte-e a sárga csillagot.

1944. augusztus 4-én kap egy pár soros *igazolást*, amely szerint a „zsidótörvények alól leendő mentesítés” ügyében a lépések megtétettek, és az ügy elbírálása a közeljövőben várható.

A mentesítő okiratokat ekkor a belügyminiszter vizsgálja felül, és megerősíti név szerint, hogy ki részesülhet mentességben; 1944. november 13-án publikálják a listát, Vajna Gábor miniszter írja alá. A belügyminiszter az 16.157/1944 II. B. M. rendelet alatt közli a mentesítő okiratok megerősítését. A közlőny eredeti oldalai és ennek géprással másolt másodlata megőrződött a levéltárban. Ez a lista már nem tartalmaz semmiféle nyilvános indoklást.

Janovics Jenő *Mentesítő okiratát* 1944. augusztus 26-án állítják ki, az okiratot Sztójay Döme miniszterelnök írja alá („azzal a megszorítással, hogy a „mentesítés az 1941 évi XV. törvénycikkben foglalt fajvédelmi rendelkezések, valamint a zsidókra vonatkozó jogi rendelkezések hatályát nem érinti”).

1944. október 23-án Budapesten a Svájci Követség 3255/LII. 1944. sz. alatt Janovics Jenő számára *Svájci útlevélet* állít ki, amely egy úgynevezett csoportos útlevél. Ez az útlevél, ahogy a nyilas hatalomátvétel után semmilyen egyéb mentesítő okirat, sem jelentett már abszolút biztonságot.

1945

■ Kiss Ferencnek, aki később a nyilas hatalom kegyeltje lett, a nagy hatalmú nemzeti színházi igazgatónak nem volt igaza 1938-ban: jött olyan zsidótörvény, de legalábbis szituáció, amelyben már nem tudta magát megvédeni Janovics Jenő, bár ezt még Kiss Ferenc sem láthatta előre. Hogy pontosan hol és hogyan élt túl Janovics, kevésbé ismeretes; Jordáky Lajos (és más források) szerint mindössze annyit közöltek, hogy Budapesten.

Az archívum ebben sem igazít el, Janovicsnak a levéltári anyagban nincsenek személyes feljegyzései minderről. Egyszerűen nem ér rá személyes történetével foglalkozni – 1945-ben az idős színgazgató hirtelen ismét szerephez jutott, és az sokkal jobban izgatta, mint hogy feljegyzéseket készítse. Talán ha nem következik be hirtelen halála, részletesebben is elbeszéli, mint amennyit szűkszavúan elmondott a sajtónak egy interjúban. Saját történetét maga beszélt el egy újságírónak 1945-ben, amikor ismét helyzetbe került, vagyis igazgató lehetett. Az *Erdély* című szociáldemokrata lap 1945. április 7-i száma tudósít arról, hogy mi történt vele, saját közlése alapján.

„Janovics dr.-t március 31-én letartóztatta a Gestapo. Egy német katona révén sikerült megszöknie, aki civilben színész volt, és aki meglátta „védenca” írásai között a Színművészeti Kamara igazolványát. Sikerült Pestre utazniok, de állandó összeköttetésben voltak itteni barátaikkal. Detektívregénybe illő az a megállapodásuk, hogy ha a Gestapo újabb letartóztatásától kellett tartaniok, megbízottjuk, Kubina, a Select mozgó üzemvezetője azt telefonálta nekik Pestre, ahol mindig bejelentett lakásuk volt, hogy „Orbókék keresik Szatmárról”. Ilyenkor még aznap lakást változtattak. Számtalan lakáscsere után így jutottak Budára, a Bocskai-út 54-es számú házba, ahol végigélték az ostromot. Ez volt Budapestnek az a negyede, amely legkésőbb szabadult fel és a legtöbbet szenvedett. A ház falaiba, ahol laktak, réseket vágtak a németek, és ide állították be ágyúikat. Az egész ház éjjel-nappal remegett az ágyúk bömbölésétől, és igen sokan megholtak a pincében, akik nem bírták ezt a borzasztó testi és lelki

szenvedést. Harmincöt napig éltek pinceéletet, éheztek és voltak pillanatok, mikor biztosra vették, hogy soha többet nem kerülnek ki élve a napvilágra.”

Az *Új Élet* 1945. április 8-i számában is elbeszéli menekülését (kissé más-hogyan).

Annak az ellentmondásnak a feloldására, hogy 1944. március 31-én, tehát már német megszállás alatt Janovicst letartóztatják, mindemellett ezt követően még több beadványt küld Kolozsvárról, az a magyarázat kínálkozik, hogy Janovics március végétől egy évig Budapesten bujkál, mindeközben egy darabig még bízik a megszerezhető mentességében. Leveleit, a miniszterhez címzett kérelmeit tehát Kolozsvárról keltezi (hiszen egyébként könnyedén lebukhatna), miközben fizikailag már nincs ott.

Ugyanebben a lapszámban beszél el Janovics a testvére, Janovics Pál drámai történetét, akit a budapesti Maros utcai kórházban végeztek ki. Janovics ekkor még bizonyára nem tudhat Auschwitzba hurcolt testvére, dr. Janovics Sándor sorsáról. Janovicsek ötven voltak testvérek; a másik két testvér sorsa nem ismeretes.¹⁶

Újrakezdés

■ A 70 éves Janovics, amint lehetősége nyílik, visszatér a színházhoz. Ugyanebből az írásból tudhatjuk meg: „Az orosz felszabadítók megjelenése után Janovics Jenő azonnal fontos szerepet kapott. Makra polgármester felszólítására ő indította el a budai színjátszást, de – amint mondja – sem ezt, sem más állást nem vállalt el, mert minden idegszála Erdélyhez köti.” A levéltár őrzi Makra 1945. március 6-án kelt *Határozatát*, amelyben Tapolczay Gyula, dr. Janovics Jenő és Kemény János megalakították a „Budai Játékszín műsoros színészegyüttest”, és ehhez működési engedélyt kapnak. A határozat értelmében március 11-én tartják az első előadást a budai ciszterci főgimnáziumban, amelyhez a gimnázium igazgatósága is hozzájárult.

Janovics mielőbb vissza akar térni Kolozsvárra (amely 1945 áprilisára tehető tehát, az *Erdély* április 4-i száma még úgy fogalmaz: Janovicsek „készülnek” visszatérni Kolozsvárra). Terveiről is ugyanebben a nyilatkozik. Egy új színház-eszmény, színjátszás és kultúrpolitika képe kezd el kirajzolódni elképzeléséből: „az az érzésem, hogy, mint a múltban, most is csak egyetlen feladatunk lehet itt Erdélyben. Csak a román kultúra vezető rétegeivel közösen lehet a színház kérdéseit megoldani, hogy Erdélyben viruljon úgy a román, mint a magyar színészet. Nekünk, magyar színházi embereknek nem az az érdekünk, hogy felülkerekedjünk, hanem, hogy egymást támogatva, dolgozzunk ennek a földnek kultúrájáért. – Mindnyájunk feladata, hogy az új szellemben, a közhangulatot abba az irányba tereljük, amelyért mi, akik mindig megérteni kívántuk egymást, a múltban is verekedtünk. A román–magyar közeledés az egyetlen cél és az egyetlen mód arra, hogy éljünk, az, hogy megértsük egymást, mert ha most nem állunk szeretettel és megértéssel egymás mellé, elpusztulunk úgy mi, magyarok, mint a románok, míg a minden vonalon történő testvéri összefogás mellett diadalmasan élhetünk. – Egyébként úgy képezem, hogy egész Erdély színjátszását egységesen kell majd irányítani, Kolozsvár központtal. Városainkat nem hagyhatjuk magukra, annál kevésbé, mert most a színházak vezetésében az új szellemnek kell megnyilatkoznia a régi korhadt és elavult irányzat helyett. Ennek az óriási feladatnak megvalósításában hiszem, hogy szükségem van rám is.”

Az őszi szezon nyitó előadása a *Bánk bán*, melyet maga rendez, és Biberach szerepében fellép. A díszelőadáson azonban két beugró lesz: Poór Lili játszott a volna Gertrudis szerepét (Beness Ilona veszi át), Biberachot pedig Perényi János. Az előadás előtt Fekete Mihály lép a függöny elé, és közli a zsúfolásig megtelt nézőtérrel: dr. Janovics Jenő nincs többé.¹⁷ A sajtó szerint a főpróbán halt meg szívszélhűdésként.

Janovics Jenő 73 éves volt. Ha nem is színpadon hal meg, de olyan társadalmi szerepben, amellyel azonosul és azonosították a saját közegében, vagyis színészként, rendezőként és igazgatóként. Még legelkeseredettebb korszakában is ekként látja magát, melyet a levelezése alapján az 1930-as évek második felére tehetünk, amikor legkevésbé találta a helyét a kedves városában, Kolozsváron, és emigrálni készült.¹⁸ Halála egyben életműve kiteljesedését is szimbolizálja: Kolozsváron hal meg, amely várost csak rövid időre és kényszerből hagyott el, amikor Budapestre menekül 1944 tavaszán, színészi és rendezői szerepben, igazgatóként, amely szerepre mindvégig visszavágyott, és amelyet végül ismét magáénak tudhatott. Mintha nem is magánemberként távozna a társadalomból, hanem közszereplőként. A sajtó szívszélhűdésként írja le halálának okát, de a háború és üldöztetés megpróbáltatásait is a halál okának jelöli meg. A megemlékezések rendre úgy fogalmaznak: Janovics a színpadon halt meg. Bár ez szó szerint nem igaz, de Janovics mitikus, halála pillanatában már mitizálódó alakjához hozzátartozik. Olyan darabban és szerepben halt meg, amely szorosan hozzátartozott életművéhez: Biberachról tanulmányt is publikált, a *Bánk bán*, a *Hamlethez* hasonlóan, pályája legfontosabb darabjai közé tartozik, filmet is készített belőle. A Biberach szerepét egyébként 1907-ben játszotta először.

A tér bezárulása

■ 1940 és 1944 között Janovics Jenő számára fokozatosan zárult be a tér, megbízásait vagy visszavonták, vagy meg sem kapta őket, neve lassan – bár nem azonnal – eltűnt a sajtóból, kiállításokról, színháztörténeti munkákból és a hivatalos emlékezetből. A tér bezárulása a fizikai menekülés kényszerévé válik, hisz végül magából Kolozsvár teréből is kiszorul, ahol tartózkodva aligha élhetett volna túl, nem bújhatott el, hiszen mindenki ismerte; ehhez Budapestre kellett menekülnie.

Ennek a bezárulásnak egy árulkodó kezdete 1940 őszére tehető, amelyről így írtam: „A romániai magyarság reprezentatív szervezete, a Magyar Párt rögtön a döntés híre után, 1940. szeptember 4-én megbízza Janovicsot, hogy vegye át a színházat. Aztán három nap múlva, 7-én vissza is vonják tőle a megbízást. E történetet Janovics részletes, 21 pontba szedett beszámolójából ismerjük, melyet *Jelentés* formájában a Magyar Pártnak – valamint bizonyára a magyar kulturális vezetőknek is – megküld. Maga a megbízólevél, amellyel felkérlik az átvételre, nem ismert.”¹⁹

Több cikket, visszaemlékezést publikál. Könyve jelenik meg, *A Farkas utcai színház* (Singer és Wolfner kiadásában 1941-ben), erről elvértve recenzió is napvilágot lát (például az *Erdélyi Helikonban*).

1942-ben viszont már a város nagy lendülettel készül az erdélyi színjátszás 150. évfordulójának megünneplésére, amelyből Janovics láthatóan kiszorul. Ahogy ezt másutt részletesebben megírtam,²⁰ Janovics nevét a hivatalosan konstruált nemzeti színházi emlékezetből ekkora már szinte teljességgel törlik, ahogyan a 22 évnyi magyar nyelvű színjátszást is nagymértékben elhallgatja vagy bagatellizálja az emlékezetet formáló intézményrendszer (maga a múzeumi kiál-

lítás, a Magyar Távirati Iroda hírei, végül pedig a felújított Nemzeti Színház újrainvitása, amely az egykor általa rendezett *Hamlet*-előadásra való utalással kezdődik).

1942-ben már könyvének, *A Hunyadi téri színháznak* sem talál kiadót; a könyv majdnem hat évtized múlva jelenik csak meg. Egy új Nemzeti Színházi eszmény ideológiai rendszere körvonalazódik, amelyben Janovicsnak nincs helye. Publikált cikkeiben Janovics három évtizedes kolozsvári színházi igazgatói múltjának több aspektusát igyekeznek a nyilvánosság számára emlékeztetőként megírni: a Hunyadi téri színház épületének történetét, az 1919-es konfliktusok részletes bemutatását; a két háború közötti időszak nehéz éveit, illetve a korábbi korok, főleg a Farkas utcai színház történetét. Emellett időnként kulturális politikai konfliktusokat is felidéz (mint például Fedák Sári kitiltását Kolozsvárról 1932-ben).²¹

Az ünnepi megnyitáshoz kapcsolódik a *Hogyan épült fel a most újjáéledő Kolozsvári Nemzeti Színház* című cikke, amelynek retorikai alakzatai beszédesek: Janovics inkább színháztörténész, és nem szubjektív emlékező, magáról egyes szám harmadik személyben fogalmaz. Szeretne a színháztörténet része lenni és maradni, nem személyes indítékok, sérelmek vezérlik. Mintha létezne számára egy objektív színháztörténet, amelyből az ő neve nem törölhető.

Ahogy az összegyűjtött írásainak jegyzékében²² látható, Janovics számára a nyilvánosság elsősorban erdélyi lapokat jelent. Színháztörténeti írásokat publikál, írásai a kolozsvári Nemzeti különböző korszakairól szólnak, illetve mestereiről, pályatársairól ír. Utolsó szakmai publikációja (saját nevéen) 1942 márciusában jelenik meg. Ugyanakkor a *Magyar Színészet* című lapban már saját néven 1941-ben sem publikálhat, ahogy az Cselle Lajos leveléből kiderül, az ő cikke is Cselle neve alatt jelenik meg.²³

Ritkaságszámba megy már azonban egy olyan megnyilatkozás 1943-ban, amelyben Janovics érdemben, művészként, intézmények, műhelyek egykori teremtőjeként szólhat meg. Ilyen hozzászólása²⁴ az erdélyi filmgyártás ügyéhez 1943-ban.

Ahhoz, hogy a sajtóban ismét színházi emberként jelenhessen meg, várni kell: 1945. március 11-én a *Szabadság* újságban találkozhat az olvasó először ismét színházi alkotóként Janovics Jenő nevével: „A Szent Imre herceg úti cisztercita gimnázium modern színpaddal ellátott, 650 férőhelyes termében tartják majd meg az előadásokat, budai színészek szereplésével. Kemény János, Janovics Jenő, Galamb Sándor és Gellért Lajos működnek közre mint művészi vezetők. Az első előadást március 18-án szándékoznak megtartani.”

Ahogy bezárul a tér, úgy a vele szembeni támadások, származásának, tevékenységnek firtatása is teret kap. A *Magyarság* (1941. július 29.) a következő cikket jelenteti meg: *Hogyan kaphatott moziengedélyt Kolozsvárott „árjásított” zsidó érdekeltég?* A cikk Janovicsot is nevesíti, illetőleg a feleségét, aki átveszi (többedmagával) a mozivállalati igazgatósági tisztséget. A cikk nem tesz mást, mint úgymond felhívja a figyelmet e jelenségre, vagyis feljelentésként is értelmezhető. Úgy tűnik, ez az első olyan írás, amely a kor retorikai nyelvén rámutat Janovics származására.

A szabadkőműves-páholyhoz való tartozása is napirendre került a sajtóban.²⁵ Szabadkőművesként (Palatinus József cikkében,²⁶ akit később ezekért a cikkekkért elítélnék) Janovics olyan páholytagként jelenik meg, aki „magyarsághú magyar” maradt az Unióban. Az említett perben, amelyben Janovicsot tanúként hallgatják meg, nyilvánosan kell beszélnie a kolozsvári Unió páholyhoz való tartozásáról.

1944-ben a nyilvánosság már teljesen bezárul Janovics számára – a sajtóban elvéve bukkan fel a neve, említés szinten, soha hosszabb méltatás már nem jut neki. Mindkét esetben, amikor nevével találkozunk, jogi keretekbe kerül, a hatalom tekintete már jogi korlátok közé szorítja őt: egy sajtóperben tanúként és szabadkőművesként, illetve mint kizárt színházi kamarai tag találkozhatunk Janovics Jenővel.

1944. április 3-án tájékoztat az *Ellenzék* arról, hogy kiket törölnek a kamarából. A hosszú felsorolást követően a névtelen cikkíró megjegyzi, három titokzatos pontot téve mondata után, hogy „a névsor maga helyett beszél...”. Úgy tűnik, a retorikai három pont megnyitja az utat a gyanúsítás, akár feljelentés irányába.

JEGYZETEK

1. Köszönetet szeretnék mondani Bogdándi Zsoltnak, a kolozsvári Lakatos utcai EME levéltárosának áldozatos segítségéért.
2. A levéltári anyagot lásd: <https://adatbank.ro/inchtm.php?akod=1228>.
3. Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2001. 168.
4. Idézi Lówy Dániel: *A kolozsvári Concordia zsidó színház története*. Múlt és Jövő 2000. 1. sz.
5. Lugosi Döme: *A Szegedi Szabadtéri Játékok története. 1931–1937*. Bp., 1938. <https://mek.oszk.hu/15000/15091/15091.pdf>
6. Cselle Lajos (Tamási, 1896. febr. 29. – Buenos Aires, 1976) színész, színigazgató. Az 1920-as években négy évig Kolozsváron játszik, majd Miskolcra megy. 1944 márciusától átveszi a Madách Színházat. A nyilas uralom összeomlása után Nyugatra távozik, majd Argentínába megy.
7. *Ellenzék* 1940. szeptember 24.
8. Lówy Dániel idézett cikkében.
9. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?pg=1320&layout=s&query=zsido%20C3%B3k
10. Köszönöm Gidó Attila szíves eligazítását. A törvény értelmében sokakat, főleg zsidókat fosztottak meg az állampolgárságuktól. A „nemzetiségi könyv” voltaképpen állampolgársági lista. A törvény itt olvasható: <https://lege5.ro/Gratuit/gi3tgnjsgeyq/legea-nr-724-1924-privitoare-la-dobandirea-si-pierderea-nationalitatii-romane>.
11. Mint Janovics leveleiből kitűnik, leginkább a színház működtetésére fordította ezt a vagyont. Észak-Erdély visszatérése után vagyonának sürgős rendezéséről tanúskodnak a *Filmspirálban* közölt levelek.
12. <https://epa.oszk.hu/00300/00336/00014/legendas.ht> 13. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94000019.TVI&targetdate=&printTitle=1940.+%C3%A9vi+XIX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikkek+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev>
14. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.220. M. E. számú rendelete, a zsidók sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetéséről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=259&layout=s&query=1.220
15. Ekkor már Kiss Ferenc nem elnök.
16. Lówy Dániel így fogalmaz: „Kevesen tudják, hogy Janovics Jenő Bandi nevű öccsét a nyilasok lőtték agyon. Salamon Lászlóné szóbeli közlése Lówy Dánielnek, Kolozsvár, 1998. május 9.” https://szinhaz.net/2021/09/08/lowy-daniel-kitaszitottak-szinhaza/#_ftn26. Kutatásaim során Bandi nevű testvérré vonatkozó adatokkal nem találkoztam.
17. Erdély 1945. november 18.
18. Lásd a Kiss Ferencsel való levelezést.
19. Tompa Andrea: *Ami megszakad*. <https://szinhaz.net/2013/09/10/tompa-andrea-ami-megszakad>.
20. Uo.
21. Keleti Újság, 1940. szeptember 28.
22. <https://epa.oszk.hu/00300/00336/00014/bibliografia.htm>
23. Lásd *Ami megszakad* című tanulmányomat. Cselle Lajos álnéven írott cikke: *Az erdélyi színház 23 esztendeje*. Magyar Színház 1941. III. évf. 8.
24. Magyar Nemzet 1943. október 5.
25. Itt jegyzem meg, hogy Janovics Jenő szabadkőműves múltja és tevékenysége ismert ugyan, de igen kevésbé feldolgozott.
26. Magyarország 1942. április 5.